

UDK 314.113(497.11)"1991/2011"

314.113(4)"1970/2010"

316.811/.815(497.11:4)"197/200"

Оригиналан научни рад

Original scientific work

Биљана Станковић

Горан Пенев

РАЂАЊЕ ВАН БРАКА: НЕКИ ПРОСТОРНИ АСПЕКТИ*

Извод: Тенденција вишедеценијског повећања ванбрачног рађања присутна је у свим европским земљама. Пораст се одвијао различитим темпом и с различитог почетног нивоа ванбрачног фертилитета, па су у актуелно време, као и у претходним деценијама, присутне велике разлике међу земљама. Удео ванбрачног фертилитета се креће од 7,3% у Грчкој до 64,3 на Исланду. Србија (без Косова и Метохије) се, с учешћем од 24,0%, сврстава међу земље са нижим уделом деце рођене ван брака. Поред разлика на националном нивоу, видљиве су и на нивоу европских регија и мањих територијалних јединица. У Србији се такође јасно издвајају две зоне - високог ванбрачног фертилитета на истоку и ниског на западу Централне Србије. Наглашене су разлике и на нивоу општина, где је 2011. године највећи забележен удео (Костолац – 65,9%) тринаест пута већи од најнижег (Ивањица – 5,2%). Просторне специфичности рађања ван брака по појединим обележјима указују на могуће импликације за политику према породици.

Кључне речи: ванбрачни фертилитет, просторне разлике, Европа, Србија

Abstract: There is a tendency of increase in non-marital childbearing in all European countries during the past several decades. The intensity of the increase, as well as initial level of extra-marital fertility was different, so in actual moment, similar to previous decades, there are great differences among countries. The share of extramarital births is ranking from 7.3% in Greece to 64.3% in Iceland. Serbia (excluding Kosovo) with a share 24.0% is ranked among countries with a lower percentage of extramarital births. Except for the differences on the national level, there are also differences on the level of European regions and smaller territorial units. In Serbia there are two clearly distinguished zones, too - a high share extramarital births zone in the eastern Serbia and low or moderate extramarital births zone in western part of the Central Serbia. Differences on municipality level are considerable also, and in 2011 the highest recorded share (65.9% in Kostolac) was thirteen times higher than the lowest share (5.2% in Ivanjica). Spatial specificities of non-marital fertility by certain characteristics may indicate possible implications for family policy.

Key words: births outside the marriage, spatial differences, Europe, Serbia

* Рад представља резултат истраживања на пројекту ИИИ 47006, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У Европи су се у последње четири деценије догодиле велике промене у партнерском и породичном понашању становништва. После тзв. златне ере брака и послератног *baby boom-a* уследило је значајно опадање фертилитета, одлагање родитељства и повећање просечне старости мајке при рођењу првог детета, смањење просечног броја рођене деце у породици, повећање просечног узраста при склапању брака и опадање стопе склапања брака, као и све већа раширеност кохабитације и других алтернативних форми, раст стопе развода и повећање броја једнородитељских породица.

Раздвајање брака и родитељства условило је и повећање удела рођених ван брака као једне од најуочљивијих промена присутне у свим европским земљама. Историјско наслеђе и културни контекст, утицај традиције и цркве, преовлађујући морални стандарди и културне норме, законске регулативе и политике према породици, економски и политички услови у земљи, неки су од фактора који кроз сложено садејство одређују одлуке на индивидуалном плану, а које се на макро нивоу огледају у различитој процентној заступљености рађања ван брака по земљама.

Распрострањеност рађања ван брака у Европи

Повећање удела деце рођене ван брака представља у последњих четрдесетак година заједничку одлику свих европских земаља. Међутим, не постоји јединствен модел ванбрачног фертилитета, а разлике међу земљама су велике, како у висини удела ванбрачних рађања, тако и у интензитету његовог повећања.

У Европи се 2010. године удео ванбрачних рађања кретао у великом распону од 7,3% (у Грчкој) до деветоструко већег (64,3%) на Исланду (слика 1). Изразите разлике су постојале и четири деценије раније (табела 1).

Ако се трендови ванбрачних рађања у периоду 1970-2010. посматрају по земљама и територијалним целинама (ентитетима),¹ тада се по висини удела деце рођене ван брака свакако издвајају скандинавске земље. Већ 1970. године, по уделима ванбрачних рађања предњаче Исланд (29,9%), затим Шведска (18,6%) и Данска (11,0%). У исто време у Финској и Норвешкој удео је низак (5,8% односно 6,9%), и то приближно петоструко односно четвороструко нижи него на Исланду. У наредном двадесетогодишњем периоду је уследио континуиран али неуједначен пораст. Тако је до 1990. године учешће ванбрачних рађања на Исланду удвостручено, у Шведској повећано два и по пута, Данској више него четири пута, Финској пет а Норвешкој пет и по пута. Тиме су се почетне разлике међу скандинавским земљама прилично уједначиле, и све су се 1990. године налазе на врху европске листе: Исланд (55,2%), Шведска (47,0%), Данска (46,4%), Норвешка (38,6%), Финска (25,2%).

¹ За потребе овог рада све европске земље су сврстане у четири велике територијалне целине: Северна Европа, Западна Европа, Јужна Европа и Земље у транзицији.

Табела 1. – Процентни удели ванбрачних рађања у европским земљама (по ентитетима), 1970, 1990. и 2010. године

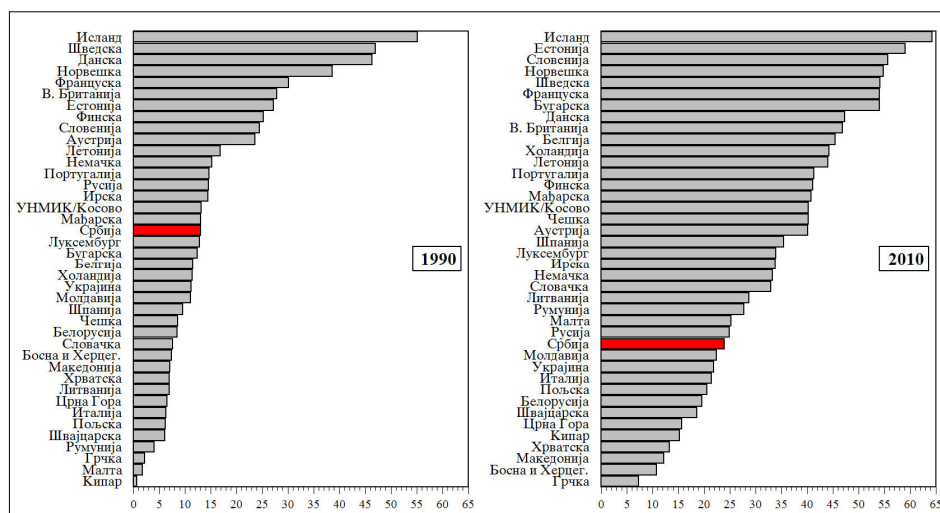
Земља/ентитет	1970	1990	2010	Земља/ентитет	1970	1990	2010
Северна Европа				Бивше социјалистичке земље			
Данска	11,0	46,4	47,3	Албанија	...	...	...
Исланд	29,9	55,2	64,3	Белорусија	7,3	8,5	19,6
Норвешка	6,9	38,6	54,8	Босна и Херцег.	5,3	7,4	10,8
Финска	5,8	25,2	41,1	Бугарска	9,3	12,4	54,1
Шведска	18,6	47,0	54,2	Естонија	14,1	27,2	59,1
Западна Европа				Летонија	11,4	16,9	44,1
Аустрија	12,8	23,6	40,1	Литванија	5,1	7,0	28,7
Белгија	2,8	11,6	45,5	Мађарска	5,4	13,1	40,8
В. Британија	8,0	27,9	46,9	Македонија	6,2	7,1	12,2
Ирска	2,7	14,6	33,8	Молдавија	8,0	11,1	22,4
Луксембург	4,0	12,8	34,0	Пољска	5,0	6,2	20,6
Немачка (ујед.)	7,2	15,3	33,3	Румунија	3,5	4,0	27,7
- И. Немачка	13,3	33,5	58,3	Русија	10,6	14,6	24,9
- З. Немачка	5,5	10,2	27,0	Словачка	6,2	7,6	33,0
Француска	6,9	30,1	54,1	Словенија	8,5	24,5	55,7
Холандија	2,1	11,4	44,3	Србија (без КиМ)	11,8	13,1	24,0
Швајцарска	3,8	6,1	18,6	- УНМИК/Косово	13,5	13,1	40,3
Јужна Европа				Украјина	9,2	11,2	21,9
Грчка	1,1	2,2	7,3	Хрватска	5,4	7,0	13,3
Италија	2,2	6,7	21,5	Црна Гора	3,1	6,6	15,7
Кипар	0,2	0,7	15,2	Чешка	5,4	8,6	40,3
Малта	1,5	1,8	25,2				
Португалија	7,3	14,7	41,3				
Шпанија	1,4	9,6	35,5				

Извор: Прорачун аутора на основу података националних статистика и базе података Еуростата (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database)
Напомена: Подаци за 1990. и 2010. годину који се односе на територију бивше ДР Немачке у целисти укључују и податке за Берлин.

У Данској, почев од раних 1990-их, удео ванбрачних рађања углавном стагнира, као и у Шведској од средине те деценије. Истовремено, он се у Финској и Норвешкој интензивно повећава, што је у Норвешкој настављено и током прве половине 2000-их. Тако су разлике међу земљама још више смањене, како релативно, тако и апсолутно, па је Северна Европа, према процентном учешћу ванбрачних рађања, која су се 2010. кретала у

интервалу од 41,1% (у Финској) до 64,3% (на Исланду), тренутно најхомогенији део континента (табела 1).

Слика 1. – Процентни удели ванбрачних рађања у европским земљама, 1990. и 2010.

Извор: Као за табелу 1.

Напомена: Подаци за Србију не укључују податке за Косово и Метохију.

Међу земљама сврстаним у Западну Европу удели ванбрачних рађања су 2010. године углавном били у интервалу од 33 до 47 процента. Изузеци су Швајцарска, са знатно нижим уделом (18,6%) и Француска, са знатно вишим (54,1%). Почетком 1970-их година удели рођених ван брака су у свим земљама били ниски (5-10%) или врло ниски (2-5%). Једино се издвајала Аустрија, која се са 12,8% (1970) налазила при самом европском врху. Наредне две деценије представљају раздобље веома интензивног повећања ванбрачног фертилитета. Удели ванбрачних рађања су у готово свим земљама вишеструко повећани, а највише у Ирској и Холандији (преко 5 пута), које су се почетком 1970-их одликовале изузетно ниским учешћем ванбрачних рађања. У истом раздобљу, у Швајцарској, али и у претходно „водећој“ Аустрији, повећања су била знатно умеренија – износила су мање од 100%. Интензивно повећавање се наставило и у наредном двадесетогодишњем периоду, па су процентни удели ванбрачних рађања 2010. године у неким земљама преко 10 пута већи него 1970. године (Ирска и Белгија), а у Холандији и преко 20 пута већи. Апсолутно најмање повећање забележено је у Швајцарској (15 процентних поена), а релативно најмање у Аустрији, где је за 40 година удео ванбрачних рађања „само“ утростручен.

Удели ванбрачних рађања су током читавог посматраног четрдесетогодишњег периода били најнижи у земљама Јужне Европе. Почетком раз-

добља удели су свуда били врло ниски (од 0,2 до 2,2%), осим у Португалији (7,3%). Тренд је у наредним деценијама био растући, али је значајније повећање учешћа ванбрачних рађања уследило тек почетком 2000-их, и то, пре свега, у Португалији, Шпанији и на Малти. За десет година вредности процентног учешћа ванбрачних рађања су приближно удвостручене, тако да су 2010. године оне достигле од 21,5% (Италија) до 41,3% (Португалија). У Грчкој су ванбрачна рађања, и поред сталног раста, и даље ретка, а њихов удео у укупном броју живорођене деце (7,3%) је и даље најнижи у Европи (слика 1).²

У периоду од 1990. године, највеће промене процентног учешћа ванбрачних рађања у укупном броју живорођене деце догодиле су се у тзв. земљама у транзицији. Тај процес се одвијао у склопу великих промена у демографском развоју и многим областима друштвеноекономског развоја. У земљама у транзицији, па и бившим југословенским републикама, од укупног повећања удела ванбрачних рађања у четрдесетогодишњем раздобљу од 1970-2010. године, две трећине су остварене у периоду 1990-2010. година. Поређења ради, у скандинавским земаљама такво повећање је остварено двадесет година раније, тј. током прве две деценије посматраног периода. У групи земаља у транзицији такве промене нису, за разлику од осталих великих подручја Европе, водиле ка хомогенизацији, већ ка повећању разлика. Према подацима за 2010. годину, распон између највећег удела ванбрачних рађања, забележеног у Естонији (59,1%) и најмањег, у Босни и Херцеговини (10,8%), готово је 1:6. Међу бившим социјалистичким земљама Европе удео је веома висок и у Словенији (55,7%) и Бугарској (54,1%), а релативно низак у Босни и Херцеговини, као и у још две бивше југословенске републике - Хрватској (13,3%) и Македонији (12,2%). Прве две су, уз Исланд, европске земље са највећим, а последње три, уз Грчку, земље са најмањим процентним учешћем ванбрачних рађања (слика 1).

Србија (без Косова и Метохије) је 1990. године, почетком транзиционог периода, са процентним учешћем ванбрачних рађања од 13,1% била на средини европске листе (слика 1). Међутим, само две деценије раније, она се са 11,8%, заједно са Данском, Аустријом и тада сувереном ДР Немачком налазила у групи са највећим уделом рођених ван брака (после Исланда и Шведске). Двадесет година касније, тј. крајем посматраног периода, Србија се, и поред континуираног повећања, са уделом ванбрачних рађања који је 2010. године износио 24,0% нашла у доњој трећини европске листе. Нижи удели су у 12 земаља, углавном земљама у транзицији, међу којима су, осим Словеније, и све бивше југословенске републике. Треба напоменути да је последњих десетак година прилично успорено повећање удела

² За Албанију се не располаже званичним статистичким подацима о броју живорођених ван брака.

деце рођене ван брака (Пенев, Станковић, 2010а), а да је у 2011. години чак забележено лагано смањење удела (23,9%), али и броја деце рођене ван брака. Иначе, убедљиво најинтензивније повећање удела ванбрачних рађања било између 1990. и 2000, када је остварено 62% укупног повећања из периода 1970-2010. године.

„Вруће“ и „хладне“ тачке ванбрачног фертилитета у Европи. Два истраживања о просторним аспектима раширености рађања ван брака

Поред истраживања о разликама које у Европи постоје у нивоу ванбрачног фертилиту између земаља, постоје и истраживања у којима су разлике разматране на нижим територијалним нивоима. Опсежна проучавања те врсте рађена су последњих неколико година и у Институту Макс Планк. Једна од анализа била је базирана на подацима о ванбрачним рађањима за 497 европских субнационалних региона (Klüsener, Perelli-Harris, Sánchez Gassen, 2012). Циљ аутора је био да се применом метода просторне анализе утврди какав је и колики утицај државних и регионалних граница у обликовању просторних образаца ванбрачног фертилитета, и то за један готово полувековни период (од 1960. године до средине прве деценије 21. столећа). И по њима, државне и регионалне границе су важне приликом просторног дефинисања демографских процеса, с обзиром да оне могу представљати значајне географске линије раздвајања у погледу законских, културних и социоекономских услова.

Пре свега, аутори су утврдили да су ниски удели ванбрачних рођења који су раних 1960-их година у готово свим земљама били забележени на националном нивоу, такође били присутни и на нивоу региона. Изузеци су били Исланд, на националном нивоу, а на регионалном: југ Португалије, поједини делови северне Шведске и јужне Аустрије. То су подручја где је ванбрачни фертилитет био висок већ у 19. веку, и која нису била захваћена смањењем рађања ван брака које је било општеприсутно у првој половини 20. века. Они, као и неки други аутори, појаву и постојаност подручја концентрације ванбрачних рађања повезују с дејством културних и политичких фактора. То важи и за стање половином 1970-их година, када је у највећем делу Европе ниво ванбрачног фертилитета и даље био низак. Једино је у многим деловима Шведске забележено значајно повећање, што је било повезано с поновним успостављањем кохабитације као социјалне институције. На регионалном нивоу, пораст је такође забележен у северним деловима Норвешке и на истоку Данске.

У наредном периоду, до 1990. године, у целој северној Европи дошло је до повећања ванбрачног фертилитета, тако да је у Скандинавији минимизиран број регионалних и државних граница које су указивале на постојање значајнијих разлика у уделима рођених ван брака. У истом раздобљу,

када је у бројним земљама западне и средње Европе забележено интензивно повећање ванбрачног фертилитета, најзначајније регионалне разлике се премештају са севера ка западу Старог континента. Тада се испољавају велике разлике и настају нове „вруће тачке“ ванбрачног рађања. Најсликовитији су примери Источна Немачка и Француска. У првој су велике разлике у односу на све суседне земље, укључујући и Западну Немачку. У случају Француске посебну пажњу привлаче разлике у односу на Белгију и Швајцарску, које су веома наглашене, без обзира што с обе стране државних граница живи франкофонско становништво, што је указивало на специфичне утицаје унутар те три државе.

Швајцарска представља изузетак у односу на већину европских земаља у којима је крајем последње деценије 20. века забележен велики пораст рађања ван брака. У тој земљи ниво ванбрачног фертилитета значајно је нижи, што се у великој мери приписује утицају државне политике, а нарочито чињеници да су права неожењених очева ограничена, што је за многе врло битан разлог да склопе брак пре рођења детета. Присутне су разлике и између суседних земаља, на пример између Словеније и Мађарске, с једне, и Хрватске, с друге стране. Или, још упадљивије, између Бугарске и њених суседа, Македоније и Грчке. У средњеисточној Европи разлике су мање одређене актуелним државним границама а више регионалним границама, што вероватно одражава утицаје претходних политичких режима. С тим у вези, Клисенер и др. наводе и пример да се област ниског ванбрачног фертилитета протеже дуж централне и југоисточне Пољске, западне Белорусије и западне Украјине, што се поклапа са границама међуратне Пољске.

Аутори споменутог истраживања наглашавају да су већине географских линија разграничења ванбрачног фертилитета дуж државних граница настајале у време када се ванбрачни фертилитет повећавао у одређеним макро регијама, а ишчезавале када је он постао нормативно понашање. Најзначајније разлике су се појављивале у макро регијама у којима је пораст ванбрачног фертилитета био на самом почетку, када су се јављале и највеће разлике дуж државних граница, тј. у раној фази преласка на виши ниво ванбрачних рађања. Половином 1970-их, највеће разлике биле су у Скандинавији, када су се удели повећавали само на појединим подручјима, док су се између 1975. и 1990. године највеће разлике испољиле између земаља западне и средње Европе. Средином 2000-их година (тачније 2007), најочљивија линија поделе преместила се у југоисточну Европу, а у вези је с огромним повећањем ванбрачних рађања забележеним у Бугарској. Иако су наглашене демаркационе линије дуж државних граница углавном имале ограничено временско трајање, када би у некој европској макро регији ванбрачна рађања узела маха, најизраженије разделнице су се постепено померале ка другим макро регијама. Међутим, дуж неких државних граница, као што су оне између Француске и Швајцарске, или између

Француске и Италије, линије поделе су имале трајнији карактер и још увек су јасно видљиве. Клисенер и сараднице претпостављају да се објашњења могу пронаћи у деловању другачијих норми понашања, различите грађанске легислативе или политике према браку и ванбрачном рађању. Иако се нови обрасци понашања могу ширити и ван националних граница, државни контекст и даље задржава врло јак утицај у обликовању специфичности ванбрачног фертилитета.

У истраживању је наглашено да одређене државне или регионалне политике могу имати улогу у подстицању или обесхрабривању одређених индивидуалних понашања, али указују и на присуство узрочно последичних веза између политике и понашања. Политике и закони који се односе на брак и кохабитацију веома се разликују по земљама, па су стога различити и утицаји на понашање становништва у погледу склапања брака. Уз то, наглашавају да и спољашњи фактори, попут европских наднационалних институција, модификују узајамне утицаје политике и понашања. Један од примера је елиминисање оштре линије раздвајања у погледу ванбрачних рађања између Белгије и Француске крајем осамдесетих година, када је Европски суд за људска права извршио притисак на белгијску владу да измени неке дискриминаторске законе. Такође, европске интеграције су врло вероватно убрзале ширење ванбрачног фертилитета, подстицањем заједничких економских активности и спољних миграција, повезивањем медија и ширењем других облика комуникације, као и хармонизацијом породичног законодавства.

Аутори закључују да националне државе и њихове границе и даље значајно детерминишу моделе ванбрачног фертилитета. Међутим, што се тиче њихове улоге на регионалном нивоу, она приметно слаби током 1990-их година и касније. То је непосредна последица процеса наднационалних европских интеграција, али и јачања децентрализационих процеса унутар самих држава што је све водило повећању значаја релевантних међурегионалних разлика, као на пример у домену културних норми, економских услова, или политика локалних заједница према породици.

Истраживачи Института Макс Планк су промене просторног обрасца ванбрачних рађања у Европи анализирали и на основу дуже серије података на регионалном нивоу, а у контексту политичких и културних граница у обликовању модела ванбрачног фертилитета (Klüsener et al., 2009). Посматрали су три временски веома удаљене тачке (1900, 1960. и 2007) и показали су да просторни образац није случајан, као и да се јасно издвајају кластери ниског и високог ванбрачног фертилитета. Те, како су их они назвали, „хладне“ и „врुће“ тачке ванбрачног фертилитета, у прошлости као и у садашњости, често су повезане са територијама држава, као и културним и политичким факторима. Такође су идентификовали регије у којима је присутан временски дисконтинуитет.

Исланд је једина држава у којој је током целог посматраног периода присутан континуитет високог нивоа ванбрачног фертилитета. Тај континуитет у овој удаљеној острвској земљи се у бројним студијама повезује с дугом традицијом стварања потомства међу паровима који су у кохабитационој вези. Кохабитација има дугу традицију и у северној Шведској, где је константно висок ниво ванбрачних рађања. Континуитет такође постоји у западној Пољској, југоисточној Аустрије, а нарочито је приметан на истоку данашње Немачке (бивша ДР Немачка).

Територија данашње западне Пољске представља „врућу тачку“ у све три временске тачке, и то упркос великих промена у структурама становништва до којих је дошло после 1945. године (ратни губици и интензивне миграције). Клисенер и сараднице претпостављају да су фактори који су 1900. године условили висок ниво ванбрачног фертилитета вероватно најпре могу наћи у раном процесу секуларизације, посебностима везаним за организацију пољопривредне производње, утицају пруског законодавства. Опстајање те „вруће тачке“ и после Другог светског рата повезују с прекидом старих друштвених и међугенерациских веза нове популације која се населила тај простор односно њеним прихватањем фертилитетног модела аутохтоног становништва. Континуитет присуства либералнијег понашања у западним регијама Пољске у односу на централни и источни део земље, као и унутарпољска територијална разграничења на северозападни део, с високим, и југоисточни с ниским нивоом ванбрачног фертилитета, присутна како 1960. тако и 2007. године, навели су ауторе на закључак да држава није спроводила политику која би специфично подржавала или обесхрабривала ванбрачна рађања.

Што се тиче Аустрије, висок ниво ванбрачних рађања на југу, а посебно у њеном југоисточном делу, у великој мери се објашњава утицајима традиционалних културних норми понашања. То је подразумевало да склапање брака било дозвољено само онима који поседују имовину, што је било праћено и толерантним односом заједнице према ванбрачним сексуалним везама и рађањима ван брака.

Свакако, посебну пажњу привлачи континуирано „вруће“ подручје Источне Немачке, и пре свега разлике у односу на Западну Немачку. Према најновијим подацима, удео ванбрачних рађања је на територији Источне Немачке (бивша ДР Немачка) преко два пута већи него у преосталом делу Немачке (СР Немачка од пре уједињења), и спада међу највише у Европи (табела 1). Те разлике су присутне већ неколико векова, а нарочито су велике од половине 19. века (Klüsener, Goldstein, 2012). Иначе, током читавог периода након завршетка Другог светског рата удео ванбрачних рађања је био приметно већи на истоку земље. Та разлика се повећавала до средине 1980-их када је однос био 34% (ДР Немачка) према 9% (СР Немачка). У наредних четврт века разлика се смањује, али је удео рођених

ван брака и даље изразито већи у источном делу Немачке (58,3% према 27,0%). До поделе Немачке (1945), разлике се објашњавају различитим утицајима цркве, неједнаким нивоом секуларизације друштва (мањи утицај цркве у источним, протестантским деловима земље), особеностима везаним за организацију пољопривредне производње, али и ефектима пруског и саксонског законодавства (Klüsener, Goldstein, 2012). За послератно раздобље основни узроци повећања већ постојећих разлика првенствено се проналазе у различитим политикама у односу на рађање. У том периоду влада ДР Немачке је различитим мерама подршке неодатим мајкама и толерантним односом према рађању ван брака допринела повећању ванбрачног фертилитета, док су истовремено у СР Немачкој разним директним или индиректним мерама (нпр. преко пореза на доходак) подстицано склапање брака и рађање у браку. Споменути аутори сматрају да су усвојени модели ванбрачног фертилитета дубоко укорени и да су можда потребне деценије или чак и векови како би се на та два подручја Немачке изједначили удели рођених ван брака.

Поред споменутих „врелих“, постоје и „хладне“ тачке ванбрачног рађања које су присутне у све три временске тачке. Оне су идентификоване у југоисточној Европи (у Грчкој и Албанији), али и у Швајцарској. Аутори њихову појаву и одржавање у једном дужем временском периоду приписују утицајима културе и политике (Грчка и Албанија), или интерактивним деловањем културе и политике (Швајцарска).

Међу земљама у којима је присутан дисконтинуитет нивоа ванбрачног рађања као најупечатљивији пример издвојена је Бугарска. Док је почетно, у време када је стекла независност од Отоманског царства (крајем 19. века) имала врло низак ниво, од 1910. године Бугарска постаје земља са релативно високим нивоом ванбрачног фертилитета. После једног дужег периода стагнације, у раним 1990-им наступа раздобље интензивног повећања удела рођених ван брака, а Бугарска нагло постаје једна од водећих европских земаља у погледу висине ванбрачног фертилитета. Осим Бугарске, аутори наводе и неке друге земље, као што су, на пример Холандија, Норвешка и Ирска, у којима је ниво ванбрачног фертилитета дуго био низак, а затим нагло постао висок. У холандском друштву, кохабитација је дуго сматрана девијантним понашањем, што се променило тек 1970-их година, када су усвојени закони по којима су паровима у кохабитацији дата слична права као и брачним партнерима.

Италија, Шпанија, Русија и Финска у споменутом истраживању наведене су као примери земаља у којима је „мешовити“ просторни модел ванбрачног фертилитета, с почетка 20. века, преобликован у јединствени модел екстремно ниских удела ванбрачних рађања током „златне ере брака“. Аутори формирање јединственог модела ниског ванбрачног фертилитета првенствено виде као резултат усвајања и спровођења државних политика које су дестимулисале одлуке парова о рађању ван брака.

Напомињемо да Клисенер и сараднице сматрају да су разлике у државној политици имале важну улогу у стварању подела и у ситуацијама „природног експеримента“, које се везују за регионе где је становништво сличног културног наслеђа подељено политичким границама. Аутори у свом раду, поред већ споменутог примера Француске и Швајцарске, као илустрацију утицаја политика на моделе ванбрачног фертилитета наводе и неколико примера с подручја Балкана. Конкретно се спомиње Косово, као „врућа“ тачка, а Албанија и западни део Македоније, као „хладне“ тачке. И Бугарска, такође, представља „врућу“ тачку ванбрачног фертилитета, док су централни и источни део Македоније, „хладне“ тачке. Ипак, и поред несумњивог дејства државних политика, сматрамо да би једно такво објашњење било сувише симплифицирано, а да се узроци врло изражених прекограничних разлика морају у већој мери тражити и у другим доменима (култура, историјско наслеђе и др.).

Регионалне разлике у Србији: зона високог и зона ниског удела ванбрачних рађања

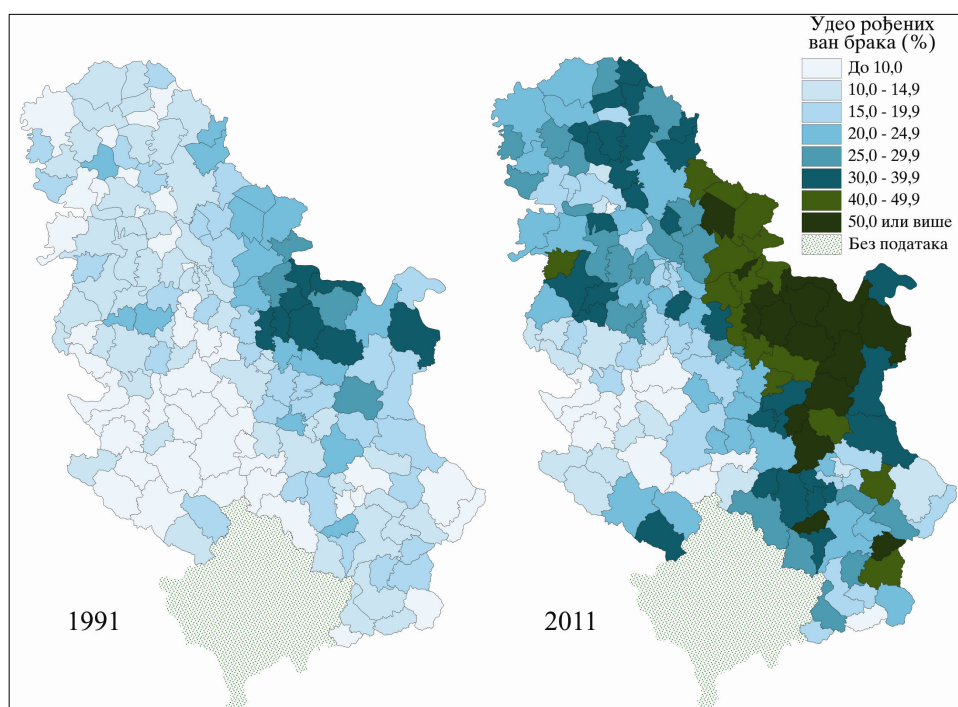
Регионалне специфичности везане за ванбрачна рађања, присутне у Европи, постоје и у Србији. Подаци који се односе на ниже територијалне јединице показују да је Србија врло хетерогено подручје према распрострањености ванбрачних рађања. И 1991. године, као и 2011. године, али и у претходним деценијама, јасно се разликују две зоне. Зона високог удела ванбрачног фертилитета, просторно се углавном налази на истоку земље, а зона ниског односно умерено ниског удела рођених ван брака, је на западу Централне Србије (карта 1). Промене остварене у последњих двадесет година довеле су до повећања разлика по подручјима. Док је учешће ванбрачних рађања на нивоу земље као целине повећано за око 70% (са 13,6% 1991. године на 23,9% 2011. године), на општинском нивоу разлике су много наглашеније. Тако је 1991. године највећи удео, забележен у Малом Црнићу (37,3%) био десетоструко већи од најмањег у Книћу (3,7%), односно разлика је износила 33,6 процентних поена. Две деценије касније (2011. године) разлика износи 60,7 процентних поена, а највећи удео, у Костолцу (65,9%) тринеест је пута већи од најнижег у Ивањици (5,2%).

У великим градовима, удео ванбрачних рађања је испод просека. То важи и за Град Београд, где је 1991. године учешће износило 12,3%, а 2011. достигло 20,5%. Међутим, наглашене су разлике између удела ванбрачних рађања у централним градским општинама (18,3%), који је испод просека за Град Београд, и у општинама са ширег градског подручја с учешћем од 23,4%, који је изнад градског просека.

У основи значајних регионалних разлика у уделима ванбрачних рађања налазе се многобројни социјалноекономски и демографски фактори, као и преовлађујуће норме понашања у одређеној средини. Међу њима су образовна структура и економски положај женског фертилног становни-

штва, национални састав, удео градског становништва, број запослених у иностранству, ниво адолесцентног фертилитета, присуство традиционалних норми репродуктивног понашања које промовишу рађање у браку, распрострањеност обичајних бракова, и други (Пенев, Станковић, 2010).

Слика 2. – Процентно учешће рођених ван брака. Србија, 1991. и 2011. (по општинама)

Ефекти сложеног међудејства различитих фактора врло су видљиви на примерима великих разлика у нивоу ванбрачног фертилитета међу просторно блиским општинама. Тако на подручју југоисточне Србије, у оквиру истих округа постоје велике разлике међу општинама, па чак и готово петоструки распон између оних с најмањим и с највећим уделом рођених ван брака. Као пример могу се навести општине Алексинац (50,9%) и Ражањ (50,0%), с једне, и нишке општине Медијана (11,4%) и Пантелеј (13,1%), с друге стране. Све четири припадају Нишавском округу, а њихова највећа међусобна удаљеност не прелази више од неколико десетина километара (слика 2).

Карактеристике рађања ван брака у Србији у актуелно време

Разумевању просторних разлика доприноси и сагледавање карактеристика ванбрачних рађања по различитим обележјима као што су старост

мајке, ред рођења деце, образовање и економска активност мајке, њена етничка припадност, тип насеља у коме живи.

У Србији је 2010. године рођено укупно 68,3 хиљаде деце, а од тога су 16,4 хиљаде или 24,0% била рођена ван брака. Посматрано по старости, од укупног броја ванбрачних живорођења, мајке млађе од 25 година донеле су на свет 44,5% деце, односно млађе од 30 година 70,0%. Мајке старе 19-26 година су најбројније. Удео ванбрачних рађања је највећи код најмлађих старосних група жена, код мајки старих 15 година или млађих износи 100%, а с повећањем старости он опада све до узраста од око 30 година. Код фертилних жена у другој половини репродуктивног периода удео ванбрачних рађања се поново повећава.

Исте године више од половине деце рођене ван брака је првог реда рођења (55,9%), свако четврто (25,7%) је друго дете, а свако пето треће или дете вишег реда рођења. Најмањи удео ванбрачних рађања је код другорођене деце (17,3%), а највећи међу децом петог (54,8%) или вишег реда рођења.

Према образовању мајке, највећи удео ванбрачних рађања је код жена без школске спреме, и повећањем образовања смањује се заступљеност ванбрачних рађања, која је најнижа код најобразованијих жена. У групи жена без школе је 88,3% жена родило децу ван брака, у групи с основном школом готово дупло мање, 45,5%, а процентно учешће се затим с повећањем образовања преполовљује, па у групи жена са средњом школом удео износи 19,9 %, а са завршеном вишом школом 11,7% и факултетом 9,3%. А када се посматра укупан број деце рођене ван брака, жене са средњом школом су родиле највише деце, 46,4%, а жене с основном школом или без ње 42% деце. Учешће жена с вишом школом или факултетом је 10,6%.

У 2010. години су међу женама које су родиле ванбрачну децу најбројније незапослене (38,6%), као и жене са статусом издржаваног лица (31,5%), а активних које обављају занимање је најмање, 28,6%. Највећа заступљеност ванбрачних рађања је код издржаваних жена (42,0%), а много је мања код економски активних, а у оквиру њих више него двоструко већа код незапослених (30,0%) него код запослених жена (13,7%). Међу запосленим женама највећи удео је код оних које обављају најједноставније, физичке послове (23,3%), а најмањи међу стручњакињама (8,4%).

Веома су наглашене и разлике с обзиром на етничку припадност мајке. Удео ванбрачних рађања значајно је највећи код жена ромске националне припадности - чак 88%. Он је међу женама српске националности испод просека за Србију, и 2010. износи 20,6%. По потпросечним уделима ванбрачних рађања стално се издвајају Русинке (9,2%) и Словакиње (9,6%), а по натпросечним Румунке (42,4%). Код већине осталих националности удео ванбрачних рађања је око републичког просека.

Разлике у висини удела ванбрачних рађања постоје и према типу насеља. У градским насељима удео деце рођене ван брака је мањи, а у тзв.

осталим насељима он је већи од просека. У 2010. години од укупног броја живорођења, у градским насељима деца рађања ван брака представљала су 22,2%, а у осталим насељима 27,9%. Подаци за период од раних 1970-их указују да су удели ванбрачних рађања у највећим градским центрима (Београд, Нови Сад, Ниш) били стално мањи од републичког просека. У Београду је удео у свим општинама са ужег градског подручја чак испод просека за Град Београд. Али, истовремено, у свим централним београдским општинама је просечна старост мајке била виша, удео прворођене деце већи, образовна структура жена боља, стопа незапослености мања од просека за Србију.

**Рађање деце ван брака у кохабитацији и међу самохраним мајкама.
Разлике и сличности по европским земљама**

Импликације рађања ван брака веома се разликују у зависности од тога да ли се рађање одвија у оквиру заједнице и дете подиже родитељски пар, или је реч о мајци која живи сама, без партнера. У већини европских земаља највише рађања ван брака одвија се у оквиру заједница, кохабитација (Kiernan, 2002). Иако, историјски посматрано, кохабитације не представљају нову појаву, њиховом све већом распрострањеношћу повећава се и њихов значај у вези с рађањем и подизањем деце ван брака. Стопа кохабитације³ највећа је у Шведској, износи 24%. Европске земље се према актуелној стопи кохабитације могу поделити на три групе. У првој се налазе земље с релативно високом стопом (преко 10%), где поред Шведске спадају још и Финска, Норвешка, Данска, Немачка, Холандија и Француска. У другој групи су земље где је стопа кохабитације оцењена као средња (6-10%), и то су Аустрија, Велика Британија, Швајцарска, Мађарска, Чешка, Белгија, Латвија, Словенија и друге. У трећу групу сврстане су земље с ниском стопом кохабитације (нижа од 6%), као што су Шпанија, Ирска, Португалија, Северна Ирска, Словачка, Пољска (Gubernskaya, 2008).

Иако су разлике у нивоу ванбрачних рађања међу европским земљама у великој мери условљене неједнаком распрострањеношћу кохабитација, то није увек тако. На пример, Велика Британија и Ирска имају виши, а Холандија и Немачка нижи ниво ванбрачних рађања него што би се то могло очекивати на основу процена о висини стопе кохабитације у тим земљама. То указује на различит утицај који у овим земљама имају норме о браку као уобичајеном оквиру за рађање деце (Kiernan, 2001).

Кохабитације најчешће представљају стадијум у брачном процесу, често су увод у брак или брачна „проба“, а ређе су алтернатива браку (Nie-

³ Овај показатељ представља удео особа које живе у кохабитацији у укупном становништву старом 18 или више година.

kel, Liefbroer, Poortman, 2012). Раширеност норми о браку као најпогоднијем амбијенту за подизање деце у великој мери утиче на разлике у степену претварања кохабитација у брачне везе после рођења детета. Процењује се да до склапање брака, и то углавном између прве и треће године по рођењу детета, најређе долази у Француској и Великој Британији (у око трећини случајева), а најчешће у Аустрији, Италији, али и Шведској (око 70%).

Кохабитационе везе које после рођења детета нису прерасле у брак знатно су подложније раскиду него брак, деца која расту с родитељима који живе у кохабитацији изложена су већем ризику њиховог разлаза него деца чији родитељи живе у браку (Andersson, 2002; Liefbroer, Dourlein, 2006). У европским размерама, свако пето дете рођено у кохабитацији пре свог петог рођендана искуси разлаз својих родитеља, а тек свако десето дете рођено у браку или накнадно озваниченој ванбрачној заједници (Kierpan, 1999). На основу анализе модела формирања заједница и њихових промена у контексту рађања деце у једном четрдесетогодишњем периоду, а која је обухватила једанаест европских земаља, утврђене су разлике у развојним путањама, али и нешто заједничко. У свим земљама, жене до трећег рођендана свог првог детета чешће склопе брак него што остају у кохабитацији, што упућује на закључак да брак остаје доминантна институција за подизање деце (Perelli-Harris et al., 2012a).

Резултати истраживања демографских процеса који су се у бившим социјалистичким земљама одвијали током транзиције указују на различит развојни пут промена у вредностима и понашањима по социјалним групама. Аутори промене у понашањима које претходе променама у вредносном систему објашњавају утицајем измењених структурних услова у друштву и често присутним економским кризама, када ново понашање може да представља реакцију на неповољне животне услове, а мање последицу нових избора и личних приоритета (Sobotka, 2008). Пораст ванбрачних рађања присутан како међу паровима који живе у кохабитацији, тако и међу самохраним мајкама, често је концентрисан на ниже социјалне слојеве (Hamplova, 2007, Chaloupkova, 2007). Најновија истраживања утврдила су већу повезаност рађања ван брака с мајкама нижег образовања у Русији, али и у земљама као што су Холандија, Норвешка, Француска, Аустрија, Немачка, Велика Британија и Италија (Perelli-Harris et al., 2012b). Такви налази су утврђени и у неким нашим ранијим истраживањима који се односе на ванбрачна рађања у Србији (Пенев, Станковић, 2010a).

Порасту самохраног материнства, често у контексту рађања ван брака, и његовим импликацијама, све се више посвећује пажња истраживача. Чак је и обимна Анкета о фертилитету и породици спроведена у 17 европских земаља, Америци, Канади и Новом Зеланду упутила на закључак са значајним импликацијама - иако се промене у „реконструкцији“ породице одвијају различито међу земљама, универзални тренд је да се одгајање де-

це од родитеља у браку „помера“ мање према родитељима који живе у кохабитацији, а више ка самим мајкама (Heuveline et al., 2003). У Европи је почетком 2000-их година у просеку свако десето дете живело само с једним родитељем, најчешће мајком (Andersson, 2002).

У Србији се за сада не располаже подацима на основу којих би могло да се утврди колико повећању рађања ван брака доприноси повећање рађања у ванбрачним заједницама, (кохабитацијама), а колико повећање рађања тзв. самохраних мајки. О томе се може само посредно закључивати. О распрострањености ванбрачних заједница у Србији постоји мало поузданих података. Из једне од ретких анкета се види да је удео кохабитација минималан, свега 1,4%, и то како предбрачних (0,8%), тако и постбрачних 0,6% (Бобић, 2006). Из тога се може претпоставити да у основи пораста рађања ван брака не стоји значајније ширење кохабитација. На то указују и подаци о уделима признатих очинства и позаконења ванбрачне деце. Из података о признатим очинствима које је званична статистика евидентирала за период 1960-2004,⁴ уз ограду у вези њихове поузданости, не може се закључити да расте удео деце рођене ван брака из стабилних кохабитационих заједница (Станковић, Пенев, 2010). Почетком 1960-их више од половине очева деце рођене ван брака је признало очинство, док је у 2004. години тај удео износио само око 40%. С обзиром на велики удео деце рођене ван брака коју очеви нису признали, врло је вероватно да је велики и удео мајки које саме брину о деци коју су родиле ван брака. Све је ређе присутно и склапање брака родитеља након рођења детета. Док су 1960. године родитељи сваког петог детета које је рођено ван брака накнадно склопили брак, у 2004. је тек свако тридесет треће дете рођено ван брака на тај начин постало брачно. Утврђивање очинства је неопходно да би законско начело о изједначењу детета рођеног ван брака и у браку могло да се оствари и у пракси, да би се успоставили правни односи између детета и оца. Брачни и ванбрачни родитељи имају иста родитељска права, и могу да их остварују самостално и заједнички. Ако живе заједно, о детету се старају заједнички и споразумно, без разлике да ли су закључили брак или не. Али, кад брак није закључен, отац своје родитељско право стиче тек после утврђеног очинства. Родитељи могу да заједнички врше своја родитељска права и онда када не живе заједно, па и када престане ванбрачна заједница, али под условом да су о томе склопили писмени споразум (Ковачек-Станић, 2007).

Неке импликације за политичке мере у Србији

Пораст рађања ван брака, присутан у свим европским земљама, забележен је и у Србији. Иако се ово повећање може оценити као умерено, на

⁴ Такви подаци су прикупљани и објављивани само до 2004. године.

основу просторних специфичности рађања ван брака у Србији, на основу претходно анализираних карактеристика ванбрачног фертилитета, а узимајући у обзир да је вероватноћа да отац није признао дете и да се о детету рођеном ван брака стара сама мајка већа него да се о детету старају заједнички оба његова родитеља која живе заједно, могу се извести неки закључци о импликацијама за политику. Подаци о старосној и образовној структури мајки деце рођене ван брака, њиховој економској активности и занимању, велики удели ванбрачних рађања међу децом петог или вишег реда рођења, подаци о малом признању очинства, масовна распрострањеност ванбрачних рађања међу мајкама ромске националности, рађања ван брака у адолесцентном узрасту, усмеравају пажњу ка потребним мерама политике. Пре свега то је у оквиру мера образовне, социјалне, здравствене политике. Нарочит значај имају мере социјалне политике и подршке породици у виду новчане помоћи, као и помоћи при запошљавању, а посебно на подручјима где је сиромаштво дубље. Затим мере образовне политике, првенствено кроз повећање обухвата ромске популације редовним школовањем, а институције образовног система заједно с институцијама здравственог система представљају носиоце промоције репродуктивног здравља младих, у школама и путем саветовалишта за младе, што може да буде од утицаја и на смањење адолесцентног фертилитета. Подједнако је значајно и спровођење акција намењених планирању породице и очувању репродуктивног здравља осталих група становништва. У томе нагласак треба да буде на подршци одговорном родитељству, унапређењу односа међу половима и посебно већем укључивању очева у породични живот и родитељство. Институције система предшколског васпитања и образовања одговарајућим капацитетима, радним временом и развијеношћу услуга такође представљају битну подршку породицама с децом, нарочито једнородитељским. На побољшање услова за раст и развој деце рођене ван брака у оквиру једнородитељских, али и других породица које спадају у вулнерабилне категорије становништва, могу да делују мере политике на државном нивоу, али вероватно још више на нивоу локалне заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобић, М. (2006). Блокирана трансформација брачности у Србији – кашњења или изостанак друге демографске транзиције. У Томановић С. (уред.), *Друштво у превирању: социолошке студије неких аспеката друштвене трансформације у Србији*. Београд: Филозофски факултет - Институт за социолошка истраживања.
- Ковачек-Станић, Г. (2007). *Породично право: партнерско, деље и старатељско право*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду - Правни факултет - Центар за издавачку делатност.
- Пенев, Г., Станковић, Б. (2010). Карактеристике ванбрачних рађања у Србији у другој половини 20. и почетком 21. века. *Становништво*, XLVIII(2), 1-24.

- Пенев, Г., Станковић, Б. (2010a). Ванбрачна рађања и ванбрачне заједнице: Између маргинализације и модернизације. *Демографски преглед*, X(37), 1-4.
- Станковић, Б., Пенев, Г. (2010). Трендови ванбрачних рађања у Србији у другој половини 20. и почетком 21. века у ширем европском контексту. *Становништво*, XLVIII(1), 1-24.
- Andersson, G. (2002.). Children's experience of family disruption and family formation: evidence from 16 FFS countries. *Demographic research*, 7(7), 341-363.
- Chaloupkova, J. (2007). Diferenciace motivů svobodného mateřství: proč neprovdané matky nevstoupily před narozením svého prvního dítěte do manželství? *SDA Info 2007*, 1(2), 127-140.
- Gubernskaya, Z. (2008). Attitudes toward Cohabitation in 28 Countries: Does Marital Status Matter? *Population Association of America, 2008 Annual Meeting, New Orleans, LA, April 17-19*.
<http://paa2008.princeton.edu/papers/80851>
- Hamplova, D. (2007). Děti bez manželství nebo bez otců? *SDA Info 2007*, 1(2), 141-154.
- Heuveline, P., Timberlake, J.M., Furstenberg, F.F. (2003). Shifting Childrearing to Single Mothers: Results from 17 Western Countries. *Population and Development Review*, 29(1), 47-71.
- Hiekel, H., Liefbroer, A., Poortman, A.-R. (2012). The meaning of cohabitation across Europe. *European Population Conference 2012, Stockholm, 13-16 June 2012*.
<http://epc2012.princeton.edu/papers/120762>
- Kiernan, K. (2002). Unmarried cohabitation and parenthood: here to stay? European perspectives. *Conference on Public Policy and the Future of the Family, Syracuse, NY, October 25th 2002*.
- Kiernan, K. (2001). The Rise of Cohabitation and Childbearing outside Marriage in Western Europe. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 15(1), 1-21.
- Kiernan, K. (1999). Childbearing Outside Marriage in Western Europe. *Population Trends*, 1999(98), 11-21.
- Klüsener, S., Goldstein, J.R. (2012). The Long-Standing Demographic East-West-Divide in Germany. *MPIDR Working Paper WP 2012-007*, February 2012.
- Klüsener, S., Perelli-Harris, B., Sánchez Gassen, N. (2012) Spatial Aspects of the Rise of Nonmarital Fertility across Europe since 1960: The role of states and regions in shaping patterns of change. *MPIDR Working Paper WP 2012-005*, January 2012.
- Klüsener, S., Perelli-Harris, B., Sánchez-Gassen, N., Löffler, Ch. (2009). State Territories and Hot and Cold Spots of Non-Marital Fertility in Europe 1900-2007. A Spatial Analysis. (Extended Abstract). Max Planck Institute for Demographic Research, 31 December 2009. *European Population Conference 2010, Vienna, 1-4 September*
- Liefbroer, A., Dourleijn, E. (2006). Unmarried cohabitation and union stability: testing the role of diffusion using data from 16 European countries. *Demography*, 43(2), 203-221.
- Perelli-Harris, B., Kreyenfeld, M., Single-Rushton, W., Keizer, R., Lappegard, T., Jasilionienė, A., Berghamer, C., Di Giulio, P. (2012a). Changes in union status during the transition to parenthood in eleven European countries, 1970s to early 2000s. *Population studies*, 66(2), 167-182.

- Perelli-Harris, B., Sigle-Rushton, W., Kreyenfeld, M., Lappegård T., Berghammer, K., Keizer, R. (2012b). The educational gradient of nonmarital childbearing in Europe: emergence of a pattern of disadvantage? *MPIDR Working Paper WP 2012-005*, January 2012.
- Sobotka, T. (2008). Overview Chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19(8), 171-244.

Biljana Stanković

Goran Penev

BIRTHS OUTSIDE MARRIAGE: SOME SPATIAL ASPECTS

Summary

The increase in nonmarital childbearing is one of the most notable changes in family and partnership behaviour in Europe in past four decades. Differences in the percentage and intensity of increase of extramarital fertility among countries are significant, in 1970 as well as nowadays. In 2010 the share of extramarital births is ranking from 7.3% in Greece to 64.3% in Iceland. In Serbia (excluding Kosovo) in the period of 1970-2010 the increase in extramarital births was moderate, and in 2010 with a 24.0% share Serbia was among countries with the lowest percentage of extramarital births.

Studies have shown that state and regional borders shape spatial patterns of extramarital fertility, as they can constitute geographic divides in terms of legislation, ethnic, cultural and socio-economic conditions that may have profound effect on demographic behavior through their impact on individual decisions. From 1990 the role of state borders decreased due to decentralization and supranational integration. Researchers also confirmed that cold and hot spots of extramarital fertility can, both in the past and present, be related to the territory of states.

Regional specificities related to extramarital fertility there are also in Serbia. Nowadays, as well as in the past decades, there is a high share extramarital births zone in the eastern Serbia and low or moderate extramarital birth zone in western part of the Central Serbia. Differences among municipalities are great. Consideration of certain characteristics of extramarital fertility contributes to understanding spatial differences, which together suggest possible policy measures, focused primarily on vulnerable single parent families.